

Suomen murteiden sanakirja valmistumassa

Suomen murteiden sanakirja. Ensimmäinen osa: *a – elää*. Päätoimittaja TUOMO TUOMI. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki 1985. XXIV + 802 s. – Toinen osa: *emali – havuvasta*. Päätoimittaja TUOMO TUOMI. Helsinki 1988. XV + 1031 s. + karttalii-te.

Pian viimeiselle kymmenluvulle kääntyvä vuosisatamme on suomen kielen historiassa suurten sanakirjojen aikaa. Etymologinen sanakirja esittää sanojemme alkuperän, Nykysuomen sanakirja uudemman kirjakelemme ilmaisuvarat ja Vanhan kirjasuomen sanakirja vanhemmat sanamme, ja nyt on päästy jo toteuttamisvaiheeseen hankkeista laajimman ja vanhimman, Suomen murteiden sanakirjan julkaisemisessa. Kaksi osaa siitä on jo ilmestynyt; ensimmäinen osa, *a – elää*, ja toinen osa, *emali – havuvasta*. Teoksen on toimittanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja painattanut Valtion painatuskeskus. Ensimmäinen osa ilmestyi 1985, toinen 1988. Parikymmenosaiseksi suunnitellun suurteoksen seuraavat osat pääsevät ilmestymään kahden kolmen vuoden väliajoin.

Sanakirjahanke pantiin alulle jo lähes 100 vuotta sitten. V. 1896 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ryhtyi toimiin kansankielen sanakirjaan tarvittavan aineiston keräyttämiseksi, ja siitä pitäen lyhyitä keskeytyksiä lukuun ottamatta hanke on ollut vireillä ja jatkuu ensi vuosituonnelle. Vuosisataisia tehtäviä suur-sanakirjat ovat olleet myös muissa sivi-

tysmaissa, esim. Saksan kielen vastavasta teoksesta Grimmin veljesten sanakirjasta ilmestyi ensimmäinen osa jo 1852 ja loppusuoralla olevaa työtä yhä jatketaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassakin työ havaittiin pian niin suureksi ja vaativaksi, että v. 1916 perustettiin sitä varten Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö. Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen inflaatio heikensi yhtiön taloudellisia mahdollisuuksia, ja v. 1924 työn jatkaminen siirtyi valtion varoin toimivalle Sanakirjasäätiölle. V:sta 1976 alkaen tehtävää on hoitanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Sanakirjan tavoitteena on kaikkien suomalaismurteiden sanastojen kuvaaminen. Työn piiriin kuuluvat siten kaikki Suomen valtakunnan alueella ennen vuotta 1940 puhutut paikallismurteet lukuun ottamatta Suomen ruotsalaismurteita ja Laatokan-Karjalassa puhuttuja karjalan kielen murteita. Rajojemme ulkopuolelta siihen luetaan Pohjois-Ruotsin (Länsipohjan) ja Ruijan suomalaismurteet ja lisäksi Keski-Skandinaviaan (Vermlantiin) muuttaneiden savolaisten murre, joka ruotsalaisessa ympäristössään säilyi tälle vuosisadalle asti.

Sanakirjan aineisto sisältää 8,5 miljoonaa sanatietoa. Kukin tieto sisältää vähintään yhden puheesta merkityn sanaesiintymän ja sen selitykset eri käyttöyhteyksissä. Monilla sanoilla on monta merkitystä. Puhesitaatit esimerkkiaineiksina tuovat ne kuitenkin luotettavasti ja havainnollisesti esille. Eri sanojen määrä koko aineistossa on n. 400 000,

Kirjallisuutta

mikä osoittaa suomen kielen sanojen runsautta.

Aineiston kokoaminen on tapahtunut pääosiltaan vuosina 1900–1974 ja se on merkitty muistiin miltei yksinomaan puhutusta kielestä. Keruutyö oli tuloksellista v. 1923–1948 ja 1964–1974. Kielennoppaista valtava enemmistö oli siten viime vuosisadalla syntyneitä naisia ja miehiä. Kielitieteellisen koulutuksen saaneet kerääjät työskentelivät määräpitäjissään nelisen vuotta ja saivat tällöin kokoon oman pitäjänsanastonsa. Nämä sanastot ovat sanakirjan runkoaines, ja niistä otetut esimerkit erottuvat muista esimerkeistä pienen alkukirjaimensa perusteella. Keruukohteen sanatiedonantoja näissä kokoelmissa on keskimäärin 35 000–40 000, mutta laajimmissa niistä yli 50 000. Toimituksen käsityksen mukaan eroavuudet perustuvat murteiden erilaisuuteen, joskin rajanveto murteen ja yleiskielen ilmauksen välille on monissa tapauksissa vaikeaa, vaikka esim. Nykysuomen sanakirja tarjoaa siihen apuaan. Koulutettujen kerääjien ohella sanatietoja ovat antaneet murteenpuhujat ja -tuntijat. Tästä ryhmästä muodostui vähitellen n. 2000 kirjeenvaihtajan ryhmä, joka jatkuvasti antoi kotimurteistaan tietoja sanakirjan toimitukselle. Kyselyjä esitettiin alkuun sanomalehdissä, mutta tärkeäksi kanavaksi muodostui Sanastaja-lehti, joka jo sanakirjan 1. osan ilmestymiseen mennessä oli ilmestynyt 128 numerona.

Täydellisyyttä tavoittelevia tai niihin rinnastuvia pitäjänsanastoja on nykyisessä aineistossa kaikkiaan kuutisenkymmentä eli jokseenkin se määrä, jota Martti Rapola v. 1926 antamassaan lausunnossa piti toivottavana. Koossa olevan aineiston riittävyttä ja edustavuutta on monin keinoin tutkittu. Olennaisia puutteita ei ole havaittu.

Sanakirjan toimitusperiaatteiden vahvistamiseksi on työn kestäessä laadittu koeartikkeleita, ensimmäiset niistä jo niin varhain kuin 1930-luvulla. Näin voitiin havainnollisesti kehittää keruumenetelmiä, joissa on otettu huomioon artik-

kelityön vaatimukset. Koeartikkelit olivat Lauri Hakulisen, R. E. Nirvin ja Veikko Ruoppilan käsialaa. Seuraavat artikkelinäytteet ilmestyivät Virittäjässä vuosina 1948–1950, nekin samojen sanakirjamiesten työnä.

Rinnan muiden valmistelutöiden kanssa laadittiin yksityiskohtainen toimitustyön ohjeisto. Ensimmäinen versio siitä valmistui v. 1968. Sen perusteella julkaistiin sanakirjan koevihko, josta pyydettiin arviot yliopistojen opettajilta ja tutkijoilta. Erityisesti haluttiin kannanottoja esitetyistä vaihtoehdoista. Periaatteet ja menettelytavat selkiintyivät. Toimitusohjeiden toinen versio ilmestyi v. 1988.

Sanakirjatyön johdossa on ollut lukuisa joukko suomen kielen ansioituneita tutkijoita. Professori TUOMO TUOMI, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen johtaja ja sanakirjan päätoimittaja, esittää teoksen saatesanoissa kiitoksensa professori LAURI HAKULISELLE, akateemikoille MARTTI RAPOLA, KUSTAA VILKUNA ja LAURI POSTI sekä edeltäjälleen KKTK:n johtajana lisensiaatti SIMO HÄMÄLÄISELLE, joilla kaikilla on ollut takanaan vuosikymmenien uurastus sanakirjan suunnittelussa ja valmistelussa, työn johtamisessa ja sen toteuttamisessa.

Tuomo Tuomen tultua sanakirjan päätoimittajaksi ryhdyttiin syksyllä 1966 pitämään viikoittaisia toimituksen kokouksia. Tavoitteena oli toimituskäytännön yhdenmukaistaminen taajaan toistuvien tapausten varalle. Neuvonpidot, joihin mm. Jaakko Sivula, Osmo Nikanne, Olavi Nuutinen, Esko Vierikko, Raimo Jussila, Matti Vilppula ja Pirkko Vuorenpää laativat yksityiskohtaisia alustuksia, vakiinnuttivat artikkelien laadinnan periaatteita.

Kun myös Virossa laaditaan kansan kielen sanakirjaa, joka nimeltäänkin, Eesti murrete sõnaraamat, on monessa suhteessa rinnakkainen Suomen vastaavalle teokselle, on haluttu olla yhteistyössä eteläisen veljesmaan sanakirjan toimituksen kanssa. Esimerkistöissä ja merkitysten selityksissä on periaatteelli-

sia eroavuuksia, mutta yhteydenpito on kuitenkin ollut molemmille osapuolille suureksi hyödyksi.

Oman toimituksen kesken on vielä viime vuosinakin jouduttu tekemään laajahkoja selvitystöitä. Toimittajat RAIMO JUSSILA ja KARI TOIVIAINEN ovat tutkineet merkityksen selitystapoja, päätoimittaja TUOMO TUOMI ja toimittaja LEENA SARVAS valoladontajärjestelmien soveltuvuutta tarkekirjoitukseen ja päätoimittaja Tuomi ja toimittaja MAIJA-LIISA LÄNSIMÄKI artikkelin osien kategoriointia ja formaalisia tuntomerkkejä. Viimeistellyn toimitustyön ohjeiston on laatinut työryhmä Tuomi, Sivula, Nikanne, Toiviainen ja Vilppula.

Sanakirjan ainekset

Murresanakirjan perusaineistona ovat kaikki ne sanat, joita vanhastaan on käytetty suomen kielen murteissa tai jossakin niistä. Tämä selvältä tuntuva määrittäminen ei ole kaikissa tapauksissa ollut helppo toteuttaa. Nykyaikainen elämänteknologia on tuonut kieleen jatkuvasti uusia käsitteitä ja niiden nimityksiä, ja vanhat sanat ovat saaneet uusia merkityksiä. Yleiskieli on vaikuttanut murteisiin ja murteet yleiskieleen.

On sanaryhmiä, joissa rajankäynti sanakirjaan otettavien ja siitä pois jätettävien sanojen välillä on vaatinut tarkkaa harkintaa. Jo toimitusohjeissa on kiinnitetty huomiota mm. seuraaviin sanaryhmiin:

1. Konekulttuurin sanoista vain vanhimmat ja tärkeimmät ovat murre-sanakirjassa paikallaan, esim. *auto*, *hankmo*, *separaattori*, mutta eivät enää auton tekniset osat ja niiden nimitykset.
2. Slangin sanat erottuvat murteissakin omaksi ryhmäkseen. Ne eivät ole varsinaista kansankieltä.
3. Lastenkielestä on sanakirjassa vain varsinaiset sanat, esim. *häppä*, *peppu*.
4. Vanhojen ammattilaisten, kuten räätälien, suutarien, muurarien ja

veneentekijäin termit ovat paikallismurretta.

5. Uskonnollisen kielen kansanomaisesti tunnut sanasto on sanakirjassa mukana.
6. Kansankieleen juurtuneita oikeustoimiin liittyneitä sanoja on sanakirjassa mukana, mutta virallinen termistö vain tarkan harkinnan mukaan.
7. Sekä paikan- että henkilönnimistö on tuonut runsaasti ilmauksia kansanomaiseen käyttöön, esim. *koi-vistolainen* (lakki), *tuuloslainen* (reki), *kauhavalainen* (puukko).
8. Periaatteena on, että minkä elämänalan sanat tahansa, kun ne ovat kansanomaistuneet joko merkitykseltään tai asultaan, ovat murre sanoja.

Hakusanan valinta

Sanakirjaan on sovellettu periaatetta, jonka mukaan kustakin sanasta kirjoitetaan oma artikkeli. Äänne- ja johdosvariantteja on yhdistetty yhteisen hakusanalle, ja useissa tapauksissa tällainen kokoava artikkeli onkin tarkoituksenmukaisempi kuin pääartikkeli ja sitä täydentävät erilliset sivuartikkelit. Kun sanalippujen hakusanointus ei läheskään aina ole täysin yhtenäistä, toimittajat ovat joutuneet sangen itsenäisesti ratkaisemaan esittämistapansa. Sanakirjan käyttäjä voi joissakin kohdin ajatella toisenlaisia vaihtoehtoja kuin on toteutettu, mutta toimittajien asiantuntemus näkyy työn selkeydessä.

Hakusanaksi on otettu nomineista yks. nominatiivi, verbeistä I infinitiivin lyhyempi muoto, partikkeleista niiden yleisin esiintymä. Äänteellisesti hakusana on yleiskielistetyssä asussa, esim. *odottaa*: vuottaa, *läski*: fläski. Homonyymit on kirjoitettu omiksi artikkeleikseen vaikiintuneessa järjestyksessään: nimit, verbit ja partikkelit. Jos on ollut epävarmaa, ovatko sanat homonyymeja vai esimerkityksisiä sanoja, niistä on kirjoitettu eri artikkelit. Yleiskieleen täysin

Kirjallisuutta

vakiintunut sana voi esiintyä murteissa niin monimuotoisena, ettei eri esiintymiä ole helppo samaksi sanaksi tunnistaa. Kokoavan artikkelin laatiminen on usein ollut kiintoisaa tutkimusta. Erityisesti vieraslähtöiset sanat ovat saaneet murteissa vaihtelevia asuja, kun niiden originaalit ovat olleet joko vähän tunnetut tai niitä ei ole tunnettu lainkaan. Hakusanan valinnassa on toimitusohjeiden mukaan menetelty siten, että epäselvissä tapauksissa on originaalille läheisin variantti otettu lähtökohdaksi.

Asyndeettiset rinnastukset on hakusanoitettu tavallisimmin alkuosan mukaan, esim. *suksi*: suksineen sauvoineen, mutta on muunkinlaista tapaa, esim. *päivä*: hevosineen, taloineen tms. päivineen.

Monikollisten sanojen hakusanoittamisessa on ollut monet pulmansa, sillä useat niistä esiintyvät joissakin yhteyksissä myös yksiköllisinä. Mitään vaikeuksia ei ole ollut sellaisissa sanoissa kuin *sakset*, *keritsimet*, *hohtimet*, *luomapuut*, *rillat*, *purilaat*, *länget* ja *päitset*. Jos taas sana esiintyy myös yksiköllisenä ja sillä on joko samassa murteessa tai eri murteissa kummassakin luvussa sama merkitys, hakusana on yksiköllinen, niin kuin se yleensä on yksikössä, vaikka yksikkö ei ulottuisikaan kaikkiin merkitysryhmiin ja käyttöyhteyksiin. Jos taas sana on monikollisena kehittynyt termin luonteiseksi ja merkitykseltäänkin muuttunut, se on tullut sanakirjaan omana hakusananaan.

Eräissä tapauksissa on jouduttu ratkaisemaan, kumpi kahdesta tai mikä useammasta variantista on ollut otettava hakusanaksi, esim. *rämäyttää*, *främäyttää* – *flätistä*, *plätistä*, *lätistä*. Sanakirjan toimittamiseen omaksuttu käytäntö, että on otettu eri hakusanoja pikemmin liikaa kuin liian vähän, helpottaa kirjan käyttöä. Usein kuitenkin riittää maininta, että esim. *lätistä*-sana esiintyy myös *pl-* ja *fl-*alkuisena. Tällöin on kuitenkin ollut otettava huomioon artikkelin kokonaisuus, esim. merkitysten ja esiintymisalueiden sovittaminen sanan yhteyteen.

Murteissa on vaihtelua ensi tavun lyhyissä ja pitkissä vokaaleissa ja niiden jatkaajissa, esim. *hahlo*, *haahlo*, *haalho*; *huhu*, *huhto*. Varsinkin jos merkityksissä on eroa, eri hakusanojen käyttö on ollut selvempää kuin sanojen yhdistäminen saman hakusanan yhteyteen. Toimituksen menettely näissä tapauksissa on ollut johdonmukaista.

Astevaihteluvaihteista on käytetty hakusanana tavallisimmin yleiskielen muotoa tai sitä lähinnä olevaa varianttia, esim. *lampi*: lammi, lamppi; *sanko*: sankko, sankku; *kaura*: kakra, kaora; *kehrä*: keträ. Saman periaatteen mukaisesti on esitetty monia muitakin muotoryhmiä, esim. etu- ja takavokaalisia variantteja, esim. *emännyys*: emannuus; *eläke*: elake. Ratkaisut ovat selkeitä ja havainnollisia.

Suomen murteiden sanakirja on esittänyt eräitä muotoryhmiä yksinkertaisemmin kuin Nykysuomen sanakirja. Tämä näkyy esim. kaksoishakusanojen niukkuudessa. Kun on hakusana *penger*, ei ole ollut tarpeen ottaa hakusanaksi *penkere*. Sama on laita esim. muodoissa *vemmel* ja *vempele*. Lyhyempi muoto, jota sanakirja on suosinut, on kätevämpi kuin pitempi. Kielellämme on runsaasti varioivia substantiiveja ja adjektiiveja, esim. *avanto*, *avento*, *ahvento*. Kun sanakirja ilmoittaa eri varianttien esiintymisalueet, lukija saa siltäkin osin arvokasta tietoa kielestämme.

Teoksen toimitusohjeet sisältävät tarkoin harkittua tietoa kaikille kielestä ja kielitieteestä kirjoittaville, ja ne varmaan yhdenmukaistavat alan esitystapaa. Aineisto on niin laaja, että leksikografiseen kokonaisuuteen pääsemiseksi on artikkeleihin sisältyvien rinnasteisten ja alisteisten yksikköjen sisältöä ja keskinäistä suhdetta ollut tarkoin punnittava. Teknisesti merkitysryhmä on jaettu selitysosaan ja esimerkkiosaan. Laajoissa artikkeleissa on usein heti hakusanan jäljessä artikkelin johdanto, jaksoa kuvaava yleinen osa. Yksiin kaavoihin artikkelien laadintaa ei kuitenkaan ole voitu kytkeä, sillä sanat ovat erilaisia tiukoista asia-

ilmaisuista miltei merkityksettömiin lo-
ruihin ja hokemiin.

Suomen murteiden sanakirjan laajui-
sella teoksella on oma oikeinkirjoitus- ja
lyhenneoppinsa, joka tarvitsee runsaasti
muitakin kuin yleiskielioppien esittämiä
merkkejä, esim. pystyä, kaksoispystyä,
vinoviivaa, takanuolta, siirtonuolta jne.
Foneettinen merkintä on kyllin tarkkaa
useimpiin kielitieteellisiin tutkimuk-
siin, mutta yksityiskohtaisuus ei mene
niin pitkälle, että se vaikeuttaisi teoksen
luettavuutta.

Sanakirjan kaksi ensimmäistä osaa jo
riittävät osoittamaan, että on syntymäs-
sä suomalaisen kulttuurin vuosisatais-
teos. Kokonaisuudessaan valmistuttuaan
se on kansankielemme mittaamaton aar-
teisto, ja kun sanat liittyvät asioihin, se
on myös suomalaisen kansanelämän ver-
raton kuvastin. Se on korvaamaton läh-
deteos kielenhuoltajille, opettajille, toi-
mittajille, mainosmiehille ja yleensä kai-
kille niille, jotka toteuttavat kieltämme
ja pyrkivät rikastuttamaan sitä. Samalla
se on tekijöittensä työn ja taidon kansal-
linen muistomerkki.

AIMO TURUNEN